

Michał Słoniewski, sloniewski@obp.com.pl
Szkoła Główna Turystyki i Rekreacji w Warszawie

Dziedzictwo materialne ostatnich Romanowów szansą rozwoju turystyki kulturowej w Spale i Białowieży

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo przyrodnicze, Rosjanie, Romanowowie, Spała, Białowieża, turystyka przyjazdowa.

Streszczenie

We współczesnej Polsce wciąż jeszcze można odnaleźć wiele materialnych śladów obecności rosyjskiej w XIX i na początku XX wieku. Są to przede wszystkim liczne gmachy użyteczności publicznej, były obiekty militarne i cerkwie. W Spale i Białowieży – dwóch znanych miejscowościach turystycznych – można napotkać dobrze zachowane pozostałości zabudowy rezydencjonalnej gospodarstw łowieckich Aleksandra III i Mikołaja II. Takie zabytki, jako dziedzictwo kulturowe stanowią niewątpliwie atrakcję turystyczną i stwarzają realną szansę na zwiększenia ruchu turystycznego z Federacji Rosyjskiej. Zarówno Spała, jak i Białowieża dysponują ponadto dobrze rozbudowaną i zróżnicowaną infrastrukturą i bazą turystyczną. Nie bez znaczenia jest także fakt, że w samej Rosji wciąż rośnie zainteresowanie historią Romanowów, a członkowie rodziny cara Mikołaja II przez rosyjski kościół prawosławny zostali uznani za świętych. Ponadto należy podkreślić, że turyści z Rosji chętnie przeznaczają duże sumy na swoje zagraniczne wyjazdy. Spała, Białowieża i otaczające je lasy są coraz częściej odwiedzane także przez rosyjskich myśliwych. Te czynniki uzasadniają zatem pilną potrzebę stworzenia w Polsce interesującej oferty w ramach turystyki kulturowo-przyrodniczej dla potencjalnych turystów z Rosji.

Wprowadzenie

Lata 1795-1918 to okres całkowitej 123-letniej utraty niepodległości, mimo że w tym czasie funkcjonowały także różne ograniczone formy polskiej państwowości. Świadczą o tym wojny napoleońskie, istnienie Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego oraz powstanie listopadowe i styczniowe.

Zaborcy mieli znaczący wpływ na życie polskiego społeczeństwa. Dotyczy to zarówno tej części ziem polskich, która bezpośrednio została przez nich zaanektowana, jak i tych obszarów, na których Polacy posiadali względną autonomię ze swoimi instytucjami i organizacjami w ramach niepełnej suwerenności w postaci Królestwa Polskiego i Galicji. Zaborcy pozostawili po sobie w Polsce liczne dowody swojej materialnej i niematerialnej dominacji, trwającej przez długie dziesięciolecia.

To trudny okres dla społeczeństwa polskiego, zaś wszelkie skojarzenia z zaborcami wciąż mają jednoznacznie negatywne konotacje. Warto jednak pamiętać, że do dnia dzisiejszego przetrwało wiele świadectw ich materialnej i kulturowej obecności, często dosłownie tuż obok nas.

Egzemplifikacją materialnych rosyjskich pozostałości są zabytki architektury w miastach dawnej Kongresówki. Doskonałym przykładem jest chociażby warszawski Belweder, wybudowany na polecenie wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza Romanowa w latach 1818–1822, według projektu Jakuba Kubickiego. Dawne belwederskie stajnie, wozownie i maneż to aktualnie siedziba Ministerstwa Obrony Narodowej. Pałac Prezydencki niekiedy nazywany Namiestnikowskim, to z kolei dawna siedziba namiestnika Królestwa Polskiego gen. Józefa Zajączka, a później rosyjskich generał-gubernatorów. Również siedziba

polskiego parlamentu, kilkakrotnie przebudowywana po odzyskaniu niepodległości, to dawna nieruchomość rosyjskiego Aleksandryjsko-Maryjskiego Instytutu Wychowania Panien. Dzisiejszy kompleks rządowy w Alejach Jerozolimskich to niegdysiejsze koszary rosyjskiego Korpusu Kadetów im. Suworowa. Różne obiekty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji przy ulicach Puławskiej, Rakowieckiej i Wiśniowej to także były rosyjskie koszary. Oprócz obiektów użyteczności publicznej, które powstały na bazie budynków o proveniencji rosyjskiej, można znaleźć bardzo wiele rosyjskich obiektów o charakterze militarnym. Jednym z pierwszych była Cytadela Aleksandrowska w Warszawie, wybudowana tuż po upadku powstania listopadowego.

Od końca lat 70-tych XIX wieku budowano bardzo liczne fortyfikacje na zachodzie imperium rosyjskiego. Tego rodzaju budowle, w większości zachowane do dzisiejszych czasów, powstały m.in. w Warszawie, Osowcu, Łomży, Ostrołęce, Różanie, Pułtusk, Serocku, Modlinie i Dęblinie [Królikowski 2015, s. 175-196].

Panowanie Rosjan na ziemiach polskich wiązało się z ekspansją prawosławia. Historia kościoła prawosławnego na terenach rdzennie polskich w XIX i na początku XX wieku została dokładnie opisana przez wielu autorów [Paszkiwicz 1991, 1999; Mironowicz 2011; Preciszewski 2011; Sokół, Sosna 2011 i inni].

Świadectwem obecności Rosjan są więc także prawosławne cerkwie, chociaż znaczna ich część została tuż po 1918 r. zniszczona lub rozebrana albo zamieniona na świątynie katolickie.

Materialnym świadectwem pobytu Rosjan na ziemiach polskich są także cmentarze i pomniki, chociaż te ostatnie, prawie wszystkie, zostały wywiezione przez samych Rosjan w 1915 r. lub usunięte przez Polaków [Sokół, Sosna 2005; Paszkiwicz, Sandowicz b.d.w.].

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie materialnych dowodów pobytów ostatnich rosyjskich carów – Aleksandra III oraz Mikołaja II w Spale i Białowieży – w ich prywatnych posiadłościach utworzonych pod koniec XIX wieku jako założenia pałacowo-parkowe i gospodarstwa leśno-łowieckie.

Dodatkowym założeniem jest ponadto wskazanie możliwości wykorzystania tych obiektów w kontekście turystyki kulturowej. Realizacja tak przyjętych zamierzeń determinuje strukturę niniejszego opracowania.

W pierwszej części skupiono się na przybliżeniu specyfiki każdej z dawnych rezydencji, które obecnie znajdują się w miejscowości turystycznych i zarazem przedstawienie aktualnego stanu zachowanego materialnego dziedzictwa z epoki Romanowów. Scharakteryzowano możliwości jego wykorzystania w turystyce kulturowej. Uzupełnieniem rozważań teoretycznych jest praktyczny przykład pakietu turystycznego, łączącego w sobie elementy dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, opartego o zachowaną spuściznę materialną ostatnich Romanowów.

Potencjalnymi odbiorcami są zarówno turyści indywidualni, jak i grupowi, zwłaszcza przyjeżdżający z Federacji Rosyjskiej. Należy podkreślić, że dobór opisywanych miejscowości nie jest przypadkowy. Zarówno w Spale, jak i Białowieży carskie budynki i założenia parkowe zachowały się w bardzo dobrym stanie. Utraciły jedynie swoje najbardziej wyraziste symbole w postaci myśliwskich pałaców cesarskich. Obie miejscowości są od dawna jednymi z najbardziej popularnych ośrodków turystycznych w Polsce. Stale rozwijają swoją bazę noclegowo-gastronomiczną oraz oferują różnorodne programy pobytowo-wypoczynkowe i rekreacyjne. Wśród licznych turystów nie brakuje gości zagranicznych, szczególnie z państw Unii Europejskiej.

W końcowej części opracowania nieprzypadkowo zostały omówione zagadnieniem związane z przyjazdami turystycznymi z Federacji Rosyjskiej do Polski. Temu zjawisku będzie z pewnością sprzyjać stale rosnące zainteresowanie Rosjan historią dynastii Romanowów, o czym świadczą liczne konferencje naukowe, wystawy, filmy, wydawnictwa,

masowo produkowane pamiątki i gadżety. Także z tego powodu 2013 r. zorganizowano uroczyste obchody czterechsetlecia dynastii Romanowów.

W Federacji Rosyjskiej zrodził się zresztą swoisty kult cara Mikołaja II i jego rodziny. Wszyscy zostali oficjalnie kanonizowani w 2000 r. i uznani przez rosyjski kościół prawosławny za świętych męczenników, co wpłynęło oczywiście na wzrost zainteresowania ich życiem i męczeńską śmiercią w 1918 r.

Rosjanie, tak jak i przedstawiciele innych narodów, poszukują śladów obecności swoich rodaków poza granicami kraju. Dla polskich touroperatorów przyjazdy rosyjskich turystów są bardzo atrakcyjne z ekonomicznego punktu widzenia. Wymagają jednak właściwego przygotowania i właściwego dostosowania do preferencji, oczekiwań i możliwości potencjalnych odbiorców. Warto zaoferować im ciekawe intelektualnie programy wycieczek, które będą odbiegać od standardowych programów wycieczek do Zakopanego, Mikołajek czy wycieczek na przygraniczne tereny Obwodu Kaliningradzkiego.

Gospodarstwa łowieckie Romanowów w Spale i Białowieży

W XIX wieku najlepszym miejscem wypoczynku i rozrywki w Królestwie Polskim były dla carskiej rodziny Romanowów tereny Księstwa Łowickiego. Ich siedzibą został dawny pałac arcybiskupów gnieźnieńskich w Skierniewicach.

Księstwo Łowickie po upadku powstania listopadowego i po śmierci wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza i jego żony Joanny z Grudzińskich nadal pozostawało własnością rodziny Romanowów. W bliskim otoczeniu pałacu i w samym pałacu w Skierniewicach przeprowadzono wówczas szeroko zakrojone prace budowlane i adaptacyjne. Założono zwierzyniec i bażantarnię [Nowak 2007, s. 100-102], gdyż podczas swoich pobytów Romanowowie chętnie oddawali się ulubionej rozrywce – polowaniom. Okoliczne lasy nie były jednak szczególnie zasobne w grubą zwierzynę, więc zapuszczano się dalej, w kierunku Lasów Lubocheńskich, nazwanych później Lasami Spalskimi, w których nie brakowało jeleni i dzików. Podczas jednego z polowań w 1876 r. następca tronu wielki książę Aleksander Aleksandrowicz zażyczył sobie, aby niedaleko młyna i zabudowań gospodarczych rodziny Spałów wybudowano pałacyk myśliwski. W tym celu powiększono znacząco areał lasów w Księstwie Łowickim, między innymi poprzez konfiskatę dóbr prywatnych, akcję zalesiania i przesiedlenie całych wsi włościańskich [Kotewicz 1997, s. 17].

W 1884 r. rozpoczęto budowę skromnego pałacyku myśliwskiego w Spale, o powierzchni niewiele ponad 1500 m², którą ukończono już w następnym roku. Projektantem pałacyku jak i pozostałych budynków gospodarczych był krakowski architekt Leon Mikucki [Staszek 1976, s. 170]. Z kolei założenie parkowe wokół pałacyku opracował słynny ogrodnik Walerian Kronenberg [Kobalczyk, Słoniewski 2011, s. 109].

Na terenie nowo budowanej rezydencji wypoczynkowej cara Aleksandra III powstawały kolejno liczne zabudowania, takie jak obiekty noclegowe, koszary przeznaczone dla żołnierzy chroniących cara, stajnie, siedziba łowczego, wozownia, wieża ciśnień, liczne budynki gospodarcze. W ciągu kilku lat w Spale powstał okazały i bardzo nowoczesny jak na tamte lata zespół rezydencjonalny o znacznej samowystarczalności [Słoniewski, Czestnych 2014, s. 48].

Głównym celem przyjazdów Aleksandra III do Spały były polowania na jelenie. Zawsze towarzyszyła mu żona Maria Fiodorowna, dzieci, inni członkowie najbliższej rodziny oraz wysocy urzędnicy Ministerstwa Imperatorskiego Dworu. Pobytu miały charakter wybitnie wypoczynkowo-rodzinny, całkowicie prywatny i były pozbawione jakichkolwiek cech oficjalnych. Car przyjeżdżał najczęściej na przełomie sierpnia i września podczas rykowiska jeleni. Były to wizyty bardzo regularne, następowały bowiem równo co dwa lata: w 1886, 1888, 1890, 1892 i 1894 roku.

Ryc. 1. Pałacyk myśliwski w Spale, koniec XIX w.

Źródło: Zbiory własne autora.

Aleksander III, który słynął z umiłowania przyrody i wielce cenił sobie wypoczynek na jej łonie, doprowadził do zbudowania w Spale wzorcowego gospodarstwa łowieckiego, które było uznawane za jedno z najlepszych ówczesnych łowisk w Europie. Dzięki częstym przyjazdom Aleksandra III w kręgach rodzin panujących i w kręgach europejskiej arystokracji Spała stała się powszechnie znana. Car chronił jednak swoją prywatność i rzadko kto dostępował zaszczytu otrzymania zaproszenia do odwiedzenia Spały. Wśród tych nielicznych znalazł się, m.in. szach Persji Nasser-ad-Din. Warto dodać, że zarówno Aleksander III, jak i jego syn nigdy natomiast nie zaprosili swojego bliskiego krewnego, cesarza Niemiec Wilhelma II, pomimo wielu starań z jego strony.

Namiętność do polowań i miłość do Spały odziedziczył po swoim ojcu kolejny cesarz Imperium Rosyjskiego Mikołaj II. Znał to miejsce doskonale. Jeszcze jako następca tronu przyjeżdżał do Spały kilkakrotnie, natomiast jako car przebywał w niej w latach 1897, 1900, 1901, 1903, 1912. Podobnie jak dla ojca, jego celem był wypoczynek w gronie najbliższej rodziny, połączony z polowaniami, głównie na jelenie. Za jego panowania Spała wciąż się rozbudowywała. Jedynym miejscem, w którym poza niewielkimi udogodnieniami właściwie niczego nie zmieniono, był pałacyk myśliwski, jak zawsze skromny i coraz bardziej niewystarczający dla licznej rodziny Mikołaja II.

Natomiast za jego czasów niezwykle wzrosło znaczenie gospodarki łowieckiej. Na terenie Lasów Spalskich, gdzie starano się stworzyć jak najlepsze warunki dla polowań, populacja jeleni wzrosła prawie do 8000 sztuk, m.in. dzięki poprzez sztuczne dokarmianiu oraz prowadzeniu hodowli na ogromną skalę.

Jelenie powodowały ogromne szkody w gospodarce leśnej i uprawach rolnych. Ich zbyt duża populacja wpływała też na gorszą jakość poroży, których pozyskanie było najważniejsze dla rodziny carskiej. Służba łowiecka zmuszona była do przeprowadzenia regularnych odstrzałów, odławiania i sprzedaży jeleni do innych arystokratycznych łowisk [Dziedzic, Słoniewski 2017, s. 71-72]. Wieńce pozyskiwanych przez cara jeleni zaczęły zdobić z czasem ściany pałacowych pomieszczeń i innych obiektów rezydencji. Był to początek słynnej carskiej kolekcji poroży, częściowo zachowanej do dzisiejszych czasów i będącą obecnie, nie tylko dla myśliwych, ważną atrakcją turystyczną Spały [Dziedzic, Słoniewski 2016, s. 217-231].

Ryc. 2. Poroże jelenia upolowanego w 1903r. przez Mikołaja II w Lasach Spalskich
Źródło: Zbiory własne autora.

Mikołaj II, tak jak jego ojciec, był bardzo mocno związany uczuciowo ze swoją żoną Aleksandrą Fiodorowną oraz dziećmi: czterema córkami i jedynym synem Aleksym. Niestety, następca tronu był dzieckiem nieuleczalnie chorym na hemofilię. Choroba ta przysparzała cesarskiej parze wielu trosk i niejednokrotnie była powodem rozpacz. Aleksy podczas pobytu w 1912 r. w Białowieży uległ wydawałoby się niegroźnemu wypadkowi. Uderzenie w okolicach pachwiny spowodowało wewnętrzny wylew. Po nieznacznej poprawie stanu zdrowia syna cała rodzina Romanowów przejechała tradycyjnie na kolejne polowanie do Spały. Tutaj nastąpiła straszliwa eskalacja choroby. Dramatyczny jej przebieg przez kilka tygodni elektryzował nie tylko społeczeństwo imperialnej Rosji. Aleksy otarł się o śmierć. Na szczęście nastąpiło cudowne ozdrowienie, które przypisywano mocy syberyjskiego mistyka Gieorgija Rasputina. Jego rola i wpływ na losy rodziny Romanowów i całej Rosji wzrosły wtedy w sposób niewyobrażalny, w pewnym stopniu przyczyniając się później do zguby całej rodziny.

Te okoliczności zostały bardzo dokładnie opisane w literaturze światowej. Najbardziej znaną pozycją jest praca amerykańskiego historyka Roberta K. Messie [1967], przełożona na wiele języków, w tym na polski [1995]. Wydarzenia związane z chorobą Aleksego i tragedią rodziny Romanowów w 1912 r. spowodowały niezwykle wzrost zainteresowania Spałą w Europie.

Rodzina Romanowów oprócz Spały i Skierniewic dysponowała na terenie Królestwa Polskiego licznymi nieruchomościami, głównie w Warszawie. Po III rozbiorze Polski w 1795 r. większość pozostałych jeszcze ziem dostała się bezpośrednio pod panowanie państwa rosyjskiego. Dotyczyło to również Puszczy Białowieskiej, miejsca hucznych polowań licznych polskich królów [Samojlik 2005]. Od czasu jej przejścia pod władanie władz rosyjskich żaden rosyjski car nie polował w puszczy aż do 1860 r. Właśnie w tym roku car Aleksander II (ojciec i dziadek Aleksandra III i Mikołaja II) postanowił przeprowadzić w niej polowanie na grubego zwierza z udziałem kilku niemieckich książąt. Polowanie miało być preludem do późniejszych rozmów politycznych prowadzonych w Warszawie pomiędzy Rosją, Prusami i Austrią. Łowy Aleksandra II w Puszczy Białowieskiej, które przeprowadzono z wielkim rozmachem, stanowiły ogromną szansę uratowania pradawnej puszczy przed rabunkową gospodarką jej dzierżawców, szlacheckim i włościańskim kłusownictwem oraz stale rosnącą populacją drapieżników, głównie wilków. Zainteresowanie rosyjskiego imperatora Puszczą Białowieską zmusiło urzędników carskich

do podjęcia niezbędnych działań. Sam opis niezwykle krwawego i bezwzględnego polowania w 1860 r., w którym zastrzelono m.in. 28 żubrów i 16 wilków został niebawem opublikowany w unikalnym wydawnictwie pod tytułem *Охота в Беловежской Пушче* autorstwa D. Dołmatowa [1861].

Szczególną pamiątką po tym polowaniu było posadowienie w Zwierzyńcu pod Białowieżą posągu naturalnej wielkości żubra, wykonanego w 1862 r. w fabryce Ogariowa w St. Petersburgu. Autorem projektu był nadworny malarz Romanowów, pochodzenia węgierskiego, Michaly Zichy. Późniejsze losy żeliwnego posągu żubra splotyły ze sobą również Białowieżę i Spałę. Wywieziony przez Rosjan w 1915 r. do Moskwy przed wojskami niemieckimi, powrócił do Polski na mocy ustaleń Traktatu Ryskiego. Przez kilka lat stał na dziedzińcu Zamku Królewskiego. Ostatecznie w 1927 r., postanowieniem prezydenta Ignacego Mościckiego, został przewieziony do Spały i umiejscowiony nieopodal pałacyku myśliwskiego. Bezskuteczne próby odzyskania posągu czynione przez społeczeństwo Białowieży spowodowały ufundowanie dokładnej jego repliki, która w 2015 r. stanęła na nowym postumencie, lecz na swoim starym miejscu w Zwierzyńcu.

Pobyt Aleksandra II w Puszczy Białowieskiej spowodował znaczny wzrost zainteresowania nią wśród członków rodziny Romanowów. Odbywało się w tam wiele tzw. wielkksiążęcych polowań. Pozyskiwane i odławiane żubry były przekazywane do różnego rodzaju ośrodków naukowych oraz europejskich ogrodów zoologicznych. Żubry z tych powodów zaczęto otaczać większą opieką i ograniczono liczbę polowań na te zwierzęta.

Ryc. 3. Posąg żubra z 1862 r. obecnie w Spale

Źródło: Zbiory własne autora.

Ryc. 4. Replika posągu żubra posadowiona w 2015r. w Zwierzyńcu koło Białowieży
Źródło Zbiory własne autora.

Pod koniec XIX wieku wśród arystokracji rosyjskiej zapanowała moda na posiadanie prywatnych terenów łowieckich. Aleksander III po wybudowaniu rezydencji myśliwskiej w Spale postanowił rozszerzyć swój prywatny majątek również o Puszcę Białowieską. W 1888 r. doszło do wymiany własności ziemskiej z domen carskich w Guberniach Orłowskiej i Symbirskiej na podobny areal Puszczy Białowieskiej i sąsiadującej z nią Puszczy Świsłockiej. Od tej pory puszcza miała stać się terenem gigantycznego gospodarstwa łowieckiego, które nie posiadało swojego odpowiednika w całej Europie [Kossak 2001, s. 321]. Sama długość jej granic wyniosła aż 333 km. Niebawem przystąpiono do budowy nowej carskiej rezydencji z ogromnym carskim pałacem myśliwskim. Autorem projektu został architekt francuskiego pochodzenia Nikołaj de Roszefort. Budowa trwała pięć lat i zakończyła się w 1894 r.

Sam pałac nie był zbudowany w jednorodnym stylu. Można go było nazwać eklektycznym, bowiem przypominał bajkowe zamki króla Ludwika II w Bawarii.

W odróżnieniu od niewielkiego i bardzo skromnego pałacyku w Spale, ten w Białowieży posiadał aż 134 pomieszczenia, wszelkie udogodnienia i wygody oraz charakteryzował się wysokim standardem wewnątrz. Tak jak w Spale we wszystkich pomieszczeniach dominowały elementy wyposażenia związane z łowiectwem, w tym kolekcja poroży oraz wypchanych zwierząt, zwłaszcza żubrów. W odróżnieniu od Spawy kolekcja trofeów myśliwskich, wywieziona do Moskwy, nigdy nie wróciła do Białowieży. W ostatnim czasie muzeum im. Darwina w Moskwie, gdzie trofea te są obecnie przechowywane, wydało specjalny ich katalog [Милосердов 2016]. Niebawem po oddaniu pałacu do użytkowania rozpoczęto zakładanie pałacowego parku w stylu angielskim. Jego

twórcą, tak jak w Spale, był Walerian Kronenberg. W parku posadzono prawie 200 gatunków drzew i krzewów, mniej niż połowa zachowała się do współczesnych czasów.

Ryc. 5. Pałac myśliwski Mikołaja II w Białowieży z końca XIX w.
Źródło: Zbiory własne autora.

Wokół pałacu, podobnie jak w Spale, pobudowano budynki przeznaczone dla gości, ochrony i obsługi. Powstały m.in.: piętrowy budynek dla Zarządu Apanażowego, dom dla świty (Świcki Dom), stajnie dla 40 koni, garaż, domki dla zarządcy pałacu i woźnicy, dom szoferów, łaźnie, wozownie, elektrownie i młyn. W 1895 r. oddano do użytku murowany budynek cerkwi prawosławnej. Patronem świątyni został św. Mikołaj Cudotwórca. Najcenniejszym elementem jej wyposażenia był – do dziś zachowany – ceramiczny ikonostas. Cerkiew była przeznaczona nie tylko dla carskiej rodziny, ale również dla prawosławnych mieszkańców Białowieży.

W Spale, prawdopodobnie z powodu braku prawosławnych mieszkańców, car nie zdecydował się na wybudowanie cerkwi. Bardzo bogobojni Romanowowie uczestniczyli w obrzędach religijnych w Spale w cerkwi polowej, która umiejscowiona była w namiocie wojskowym.

W 1897 r. oddano do użytku ostatni odcinek linii kolejowej z Bielska Podlaskiego do Białowieży. Nieopodal pałacu została urządzona z wielkim przepychem rampa kolejowa, na którą przybywała i z której odjeżdżała cesarska rodzina. Drugą stacją kolejową była stacja Białowieża Towarowa. W 2015 r. rampę carską zrekonstruował lokalny inwestor, a w budynkach stacji Białowieża Towarowa znajduje się słynna w całej Polsce restauracja Carska, wagony sypialne i apartamenty gościnne.

Ryc. 6. Rekonstrukcja rampy kolejowej w Białowieży z 1897 r. – stan obecny
Źródło: Zbiory własne autora.

Ryc. 7. Stacja kolejowa Białowieża Towarowa – obecnie restauracja Carska

Źródło: Zbiory własne autora.

W 1904 r. w Białowieży zbudowano dwa kolejne okazałe piętrowe budynki. Dom Marszałkowski (Dom Hofmarszałski) i Dom Jegierski. Oba wykonane są z czerwonej cegły i przypominają zabudowania powstałe w tym okresie w Spale. Aleksander III zdążył przed swoją śmiercią w 1894 r. odwiedzić Białowieżę tylko raz. Ze względu na zły stan zdrowia nie dane mu było nacieszyć się nowo powstałą rezydencją. Car zdążył jeszcze przejechać z Białowieży do Spały, a następnie do Liwadii na Krymie. Czuł się coraz gorzej i niebawem zmarł tam na ostrą niewydolność nerek [Боханов 2001, s. 458].

Ryc. 8. Dom jegierski z 1904 r. – stan obecny

Źródło: Zbiory własne autora.

Po śmierci swojego ojca car Mikołaj II starał się polować zarówno w Spale, jak i w Białowieży. W Białowieży przebywał jako imperator w 1897, 1900, 1903 i 1912 r. Wszystkie te wyjazdy łączył również z polowaniami w Spale. Mikołaj II podobnie jak Aleksander III traktował je jako rodzinne wyjazdy wypoczynkowe, podczas których oprócz polowania oddawał się innym ulubionym rozrywkom, m.in. jeździe konnej, wiosłowaniu łodziami i grze w tenisa. Był on jak na tamte czasy niezwykle wysportowany, miał oczywiście nienaganne maniery, ale był ogromnie nieśmiały. Można powiedzieć, że był szczęśliwym (do chwili ujawnienia się choroby Aleksego), kochającym mężem i ojcem. Niestety, całkowicie brakowało mu predyspozycji do rządzenia imperium, lecz jednocześnie był niezwykle przywiązany do tradycji archaicznego rosyjskiego samowładztwa [Sobczak 2009, s. 181].

Car, tak jak jego ojciec, do Puszczy Białowieskiej i Spały zawsze przyjeżdżał w bardzo wąskim gronie członków swojej rodziny oraz bliskich współpracowników. Był namiętym myśliwym. Skrupulatnie odnotowywał w swoich pamiętnikach rezultaty polowań, którymi się niezwykle emocjonował [Николай II 2012].

Zarówno w Białowieży, jak i w Spale udało zachować się w dobrym stanie większość murowanych i drewnianych budynków byłych carskich rezydencji. Bezpowrotnie utracone zostały jedynie spalone w 1945 r. oba carskie pałace myśliwskie. Do dziś omawiane miejscowości, wyjątkowo bogate w liczne pomniki przyrody, dysponują także pięknymi założeniami parkowymi z początku XX wieku. W Białowieży i Spale większość istotnych z punktu widzenia historii miejsc jest bardzo dobrze oznakowana i opisana (w języku polskim i angielskim).

To bogate i bardzo interesujące materialne dziedzictwo ostatnich Romanowów można uznać za właściwy punkt wyjścia do zbudowania atrakcyjnych pakietów turystycznych w oparciu o świadczone w nich usługi turystyczne. Wydaje się, że Spała, m.in. dzięki zakrojonym na szeroką skalę działaniom promocyjnym i edukacyjnym prowadzonym przez Lokalną Organizację Turystyczną, wyprzedza obecnie działania Białowieży, bardziej skupionej na swojej wielokulturowości oraz bogactwie przyrodniczym niż na carskim dziedzictwie [Słoniewski 2015, s. 21-25; Słoniewski 2016, s. 137-139].

Uwarunkowania możliwości rozwoju ruchu turystycznego Rosjan do Polski

Oficjalne stosunki polityczne i relacje polsko-rosyjskie nie są ostatnio najlepsze, ale mimo to popularność Polski wśród turystów z Rosji z roku na rok wzrasta, przynajmniej w opinii rosyjskich touroperatorów [Чуханов 2013].

Powody takiego zainteresowania Polską są rozmaite: ciekawa, zróżnicowana oferta, tradycyjna polska gościnność, brak bariery językowej, łatwość dojazdu, wysoki standard hoteli, dobry stosunek cen do jakości usług oraz wspaniała kuchnia. Do najbardziej atrakcyjnych miejsc w Polsce z punktu widzenia Rosjan zalicza się nadbałtyckie kurorty (Gdańsk, Sopot), Zakopane, Warszawę, Kraków oraz Wrocław wraz z okolicznymi zamkami i pałacami.

Rosyjscy touroperatorzy – co warto podkreślić – coraz częściej uwzględniają w swoich programach zwiedzanie zabytków, związanych z bogatą historią i przepiękną architekturą. W ostatnich latach Polska należy do krajów najczęściej odwiedzanych przez rosyjskich turystów, chociaż statystyka ta jest też związana ze znaczącym ruchem przygranicznym z obwodu kaliningradzkiego (w dużej mierze o charakterze handlowym) zawieszonym jednak w 2016 r.

Obowiązek wizowy nie sprzyja oczywiście kontaktom turystycznym. Mimo to przyjazdy Rosjan w celach turystycznych mają już swoją tradycję. Spopularyzowaniu Polski jako celu wyjazdów dla Rosjan sprzyja organizowane corocznie przez Polską

Organizację Turystyczną Polsko-Rosyjskie Forum Turystyczne. W bieżącym roku odbędzie się już XIV spotkanie touroperatorów z Polski i Rosji.

Średnia liczba rosyjskich turystów przyjeżdżających do Polski jest szacowana na 400 tys. Rocznie, chociaż w latach 2013–2014 do Polski w celach turystycznych przyjechało prawie 800 tys. Rosjan. Stanowi to tylko około 4% spośród wszystkich Rosjan podróżujących po świecie w celach turystycznych. Warte podkreślenia jest to, że głównym celem ich wyjazdów jest turystyka, następnie wyjazdy prywatne i biznesowe [Drymajło 2012].

Rosjanie tradycyjnie należą do tych, którzy podczas wycieczek zagranicznych wydają relatywnie dużo pieniędzy, dlatego są zawsze pożądanymi turystami. W Polsce na jeden dzień pobytu w 2015 r. wydawali na osobę 94 USD, a w 2016 r. – 91 USD [POT 2015, MSiT 2016].

Niestety, w ostatnim roku sytuacja ta uległa zmianie. Zagrożeniem dla turystyki wyjazdowej z Rosji jest niewątpliwie dewaluacja rubla spowodowana nie najlepszą sytuacją ekonomiczną kraju. Ponadto przedłużający się konflikt na Ukrainie przyczynił się do pogorszenia komfortu podróżowania Rosjan do państw uczestniczących w sankcjach ekonomicznych nałożonych na ten kraj. Omówione przyczyny wpłynęły na ogólny spadek liczby wyjazdów Rosjan za granicę.

Polska jednak, m.in. ze względu na wymienione wcześniej walory i atrakcje ma jednak szansę utrzymać, a poprzez rozszerzenie oferty turystyki przyjazdowej nawet zwiększyć, zainteresowanie Rosjan tym kierunkiem. Takimi nowymi propozycjami mogą stać się pakiety w ramach turystyki kulturowo-przyrodniczej. Należy jednak pamiętać, że na wielkość ruchu turystycznego wpływa wiele czynników w tym stan stosunków bilateralnych i polityka międzynarodowa.

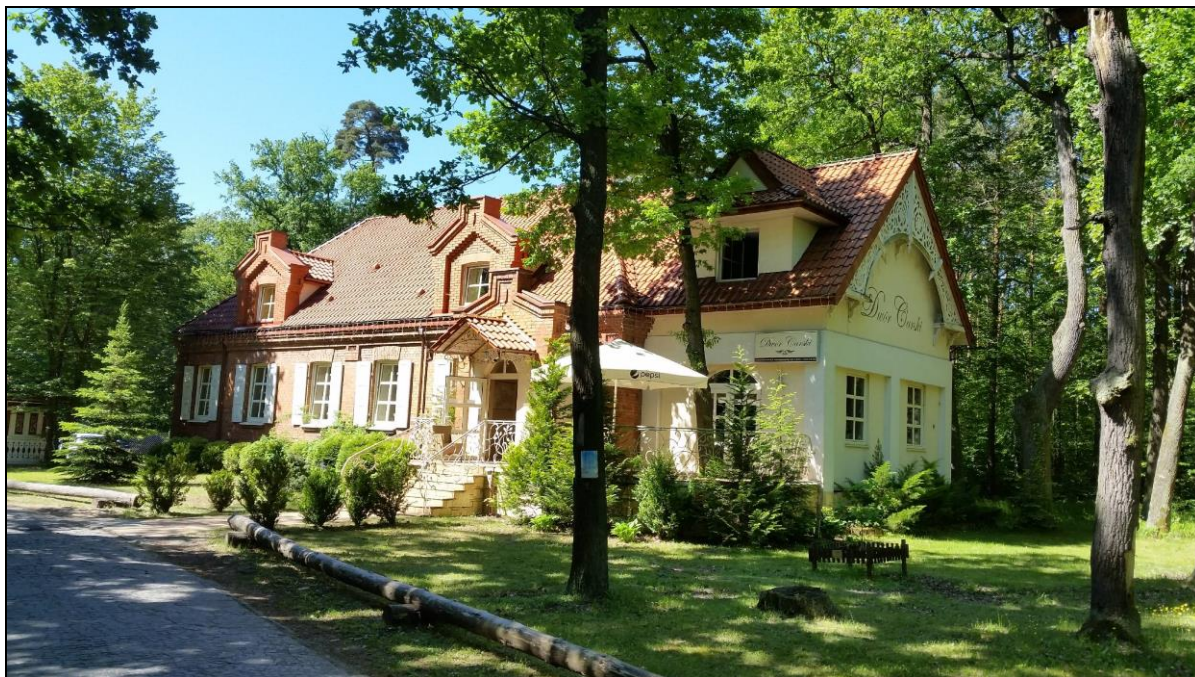
Turystyka śladem dziedzictwa Romanowów – propozycja oferty w ramach turystyki kulturowo-przyrodniczej dla rosyjskich touroperatorów

Osią konstrukcji proponowanego pakietu turystycznego są istniejące materialne pozostałości rosyjskiej obecności na ziemiach polskich – rezydencje, obiekty gospodarcze, militarne i sakralne wraz z wyposażeniem.

Walory przyrodnicze terenów, na których się znajdują – a były one przecież głównym motywem przyjazdów Romanowów w te okolice – zostały uwzględnione w programie wycieczek. Łączenie elementów dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego stanowi swoisty fenomen turystyki kulturowo-przyrodniczej [Mikos von Rohrscheidt 2016, s. 6-9]. Kwestię zależności pomiędzy dziedzictwem kulturowym a przyrodniczym regionów, które współistnieją i wzajemnie się uzupełniają, tworząc unikalną całość, podnosili również inni badacze [Murzyn-Kurpisz 2012; Kociszewski 2016, s. 157-160].

Podstawowy pakiet turystyczny dedykowany turystom z Rosji powinien być minimum siedmiodniowy. Preferowany transport to przelot samolotowy na trasie z/do Moskwy lub Petersburga do/z Warszawy, a następnie przejazdy autokarowe po Polsce. Oczywiście konsumentami usług mogą być również turyści indywidualni, bez ograniczeń ich pochodzenia, a więc niekoniecznie tylko z Federacji Rosyjskiej. Zainteresowanie spuścizną rosyjskich carów ma tendencję wzrostową również wśród polskich turystów.

Miejscami zakwaterowania powinny być komfortowe obiekty noclegowe o wysokim poziomie, np. czterogwiazdkowe hotele: w Białowieży – hotel Żubrówka, w Białymstoku – hotel Cristal, w Spale – hotel Mościcki.

Ryc. 9. Dawna kuchnia pałacowa z 1888r, obecnie pensjonat Dwór Carski w Spale

Źródło: Zbiory własne autora.

Przywołane obiekty posiadają również wysublimowaną ofertę kulinarną – bogatą kuchnię myśliwską, opartą na tradycyjnych regionalnych recepturach, co niewątpliwie podnosi atrakcyjność pobytów gości z Rosji. W przypadku grup mniejszych, do 20 osób, możliwe jest też alternatywne zakwaterowanie – w Białowieży w apartamentach carskich na stacji Białowieża Towarowa, a w Spale w Dworze Carskim. Oba te wysokiej klasy obiekty boutique'owe nawiązują swoim wystrojem do epoki ostatnich Romanowów i ich pobytów w tych miejscowościach.

We właściwym programie takiego pakietu, oprócz z przewodnikiem rosyjskojęzycznym zabytkowych obiektów i atrakcji turystycznych w Białowieży i Spale przewiduje się również odwiedzenie podobnych obiektów i atrakcji w następujących miejscowościach: Twierdza Osowiec, Skierniewice, Tomaszów Mazowiecki, Smardzewice, Piotrków Trybunalski, Łódź. Historia tych miejsc jest również związana z dynastią Romanowów, a ich walory zostały opisane w wielu pozycjach literatury naukowej, m.in. przez D. Dołmatowa [1861], G. Karcowa [1903], M. Jankowską [1982], J. Józefackiego [1988], B. Baranowskiego [1989], J. Górala i R. Kotewicza [1992], T. Jaroszewskiego i W. Baraniewskiego [1992], A. Keczyńskiego [2001], S. Kossak [2001], B. Perzyka [2004], P. Bajko [2010, 2012], S. Czestnych i K. Kettering [2010], S. Czestnych, K. Kettering i M. Słoniewskiego [2012], A. Kobalczyka i M. Słoniewskiego [2012], I. S. Parmuzinę i A. B. Tichomirową [2013], M. Słoniewskiego i S. Czestnych [2013, 2014], Semakowa [2014], S. Czestnych [2015], E. Moroz-Keczyńską [2015], M. Słoniewskiego [2015], V. Wiernicką [2015].

Ze względu na obiekty sakralne do programu został ponadto włączony Białystok i Supraśl. W Supraślu został odrestaurowany monaster, który w latach 1824–1915 należał do rosyjskiego kościoła prawosławnego. Obecnie jest własnością Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, trwa rozpisywanie w nim fresków na ścianach świątyni. W 2006 r. w kompleksie budynków zostało otwarte Muzeum Ikon (filia Muzeum Podlaskiego), a w 2008 r. miała miejsce inauguracja działalności Akademii Supraskiej.

W programie zwiedzania umieszczono również Piotrków Trybunalski i Łódź. W miastach tych nie przebywali ostatni Romanowowie, lecz znajdują się tam interesujące zabytki z czasów zaboru rosyjskiego, odzwierciedlające charakterystyczną architekturę XIX i początku XX wieku.

Reasumując, postulowany pakiet turystyki kulturowo-przyrodniczej przewiduje zwiedzanie wielu atrakcji turystycznych, co ilustruje poniższe zestawienie.

Tab. 1 Atrakcje turystyczne programu i charakter tworzącego je dziedzictwa

Lp.	Miejsce realizacji	Atrakcje turystyczne	Charakter tworzącego je dziedzictwa
1.	Białowieża	• Obszar ochrony ścisłej Puszczy Białowieskiej • Rezerwat pokazowy żubrów • Park Pałacowy wraz z Muzeum Przyrodniczo-Leśnym z wieżą widokową • Zabudowania rezydencji carskiej, m.in. Dom Marszałkowski, Stajnia carska, Dom Gubernatora, brama pałacowa, Dom Łaźni, Dom Szoferów, cerkiew pod wezwaniem św. Mikołaja Cudotwórcy wraz z unikatowym porcelanowym ikonostasem • Stacja Białowieża-Towarowa z wnętrzami Restauracji Carskiej	• Dziedzictwo przyrodnicze • Dziedzictwo przyrodnicze • Dziedzictwo przyrodnicze i dziedzictwo kulturowe • Dziedzictwo kulturowe • Dziedzictwo kulturowe
2.	Białystok i Supraśl	• Sobór św. Mikołaja w Białymstoku • Monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy wraz z Muzeum Ikon w Supraślu	• Dziedzictwo kulturowe • Dziedzictwo kulturowe
3.	Osowiec	Twierdza Osowiec z fortami I i III	Dziedzictwo kulturowe
4.	Skierniewice	• Pałac Cesarski [dawny Pałac Arcybiskupów Gnieźnieńskich), willa Aleksandria wraz z otaczającym ją parkiem • Dworzec Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej	• Dziedzictwo kulturowe i dziedzictwo przyrodnicze • Dziedzictwo kulturowe
5.	Spała	• Zabudowania rezydencji carskiej, m.in. ruiny pałacyku myśliwskiego, wieża ciśnień, szwajcarskie wille, hotel Savoy, hotel Bristol, garaże, jaz na rzece Gać, stajnie z kozzarami, park w stylu angielskim • Kolekcja carskich poroży jeleni w Restauracji pod Żubrem	• Dziedzictwo kulturowe i dziedzictwo przyrodnicze • Dziedzictwo kulturowe
6.	Tomaszów Mazowiecki	Skansen Rzeki Pilicy z eksponatami z carskiej rezydencji w Spale	Dziedzictwo kulturowe
7.	Smardzewice	Kościół św. Anny i klasztor o.o. Franciszkanów z pomnikiem dziękczynnym za cudowne ocalenie cara Aleksandra III	Dziedzictwo kulturowe
8.	Piotrków Trybunalski	• Cerkiew Wszystkich Świętych • Gmach sądu z pamiątkowym carskim paneau Mikołaja II	• Dziedzictwo kulturowe • Dziedzictwo kulturowe
9.	Łódź	• Sobór św. Aleksandra Newskiego • Ulica Piotrkowska • Pałac i dawny kompleks fabryczny Izraela Poznańskiego - Manufaktura	• Dziedzictwo kulturowe • Dziedzictwo kulturowe • Dziedzictwo kulturowe

Źródło: opracowanie własne.

W proponowanym pakiecie można zauważyć ścisłe relacje pomiędzy dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym proponowanych miejsc, którego nie można traktować rozdzielnie. Elementy te, jak słusznie podkreślił P. Kociszewski [2016, s. 172-173], są dziedzictwem miejsca – konkretnej miejscowości bądź regionu i należy ujmować je łącznie. W tym przypadku wzajemnie się one przenikają i tworzą wspólne świadectwo długiej obecności Rosjan na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku.

Ryc. 10. Szwajcarska willa i wieża ciśień w Spale z końca XIXw., obecnie pensjonat Willa Jelonek oraz kawiarnia Carska Wieża

Źródło: Zbiory własne autora.

Warto nadmienić, iż w Federacji Rosyjskiej środowiskiem, które może przejawiać zainteresowanie tego typu programami są rosyjscy myśliwi. Ich wiedza dotycząca historii i przebiegu carskich polowań w Spale i Białowieży oraz organizacji gospodarstw łowieckich jest znacznie obszerniejsza niż w innych środowiskach hobbystycznych w Rosji. Biuro Polowań Polskiego Związku Łowieckiego od pewnego czasu z powodzeniem realizuje przyjazdy rosyjskich myśliwych do Spawy [Głębocki 2016]. Atrakcyjne rezultaty polowań, urzekająca przyroda Lasów Spalskich, tradycyjna kuchnia myśliwska oraz doskonałe warunki pobytu zachęcają do łowieckich przyjazdów do Polski. Zwiększają również zainteresowanie przeszłością carskich łowów na ziemiach polskich. Skutkują one również interesującymi publikacjami na łamach rosyjskich czasopism branżowych [Добровольский 2017].

Stałymi gośćmi tradycyjnych, odbywających się co roku Hubertusów Spalskich, są oficjalne delegacje rosyjskich stowarzyszeń łowieckich. Prawdopodobieństwo stworzenia na tej bazie przestrzeni turystycznej opartej zarówno o dziedzictwo kulturowe, jak i dziedzictwo przyrodnicze jest dużo większe niż w innych podejmowanych działaniach. Temu procesowi sprzyjają również prowadzone badania naukowe nad historią carskiego łowiectwa na ziemiach polskich [Dziedzic, Słoniewski 2017] oraz rozszerzająca się współpraca naukowa z rosyjskimi archiwami, ośrodkami naukowymi i muzealnymi.

Podsumowanie

Nie najlepsze stosunki bilateralne pomiędzy naszym państwem a Federacją Rosyjską nie muszą oznaczać zmniejszenia liczby turystycznych przyjazdów Rosjan do Polski. Wiele czynników – co podkreślają touroperatorzy rosyjscy – przemawia za możliwością wzrostu ich liczby. Polscy touroperatorzy również wykazują od lat ogromne zainteresowanie promocją naszego kraju na rynku rosyjskim. Turyści z tego kraju są pożądanymi gośćmi, wydającymi dziennie na usługi turystyczne najwyższe kwoty wśród wszystkich innych narodowości. Pojawia się zapotrzebowanie na różne nowe formy turystyki przyjazdowej Rosjan do Polski. Jedną z nich jest turystyka związana z dziedzictwem kulturowym i dziedzictwem przyrodniczym. Szczególnie dziedzictwo kulturowe, jako swoiste świadectwo dominacji rosyjskiej z czasów zaborów, było przez lata tematem delikatnym i trudnym dla wielu pokoleń Polaków, chociaż wiele materialnych śladów obecności Rosjan, na przykład licznych gmachów użyteczności publicznej, jest wykorzystywanych do dnia dzisiejszego.

Czy na tej bazie da się zbudować nowe atrakcyjne pakiety turystyki przyjazdowej Rosjan do Polski? Wiele przesłanek wskazuje, że jest to możliwe. W Polsce bez trudu można odnaleźć miejsca, które w przeszłości zachwycaly rosyjskich carów, a dzisiaj zaczynają interesować rosyjskich turystów.

Należą do nich przede wszystkim Spała i Białowieża, do których tak ochoczo przybywali na polowania ostatni z dynastii Romanowów, tworząc tam wzorcowe gospodarstwa łowieckie. Stosunkowo dobrze zachowana architektura końca XIX i początku XX wieku i liczne pamiątki z tego okresu mogą zachęcić turystów z Rosji do liczniejszego odwiedzenia tych miejscowości. Przedstawiony projekt pakietów w tamach turystyki kulturowo-przyrodniczej adresowany do rosyjskich touroperatorów powinien stanowić nową płaszczyznę wzajemnej współpracy turystycznej. Czy spotka się on z zainteresowaniem? Na to pytanie odpowie najbliższa przyszłość...

Bibliografia

- Bajko P., 2010, *Z dawnej Białowieży*, Agencja Hajstra, Otwock-Białowieża
- Bajko P., 2012, *Echa starej Białowieży*, Agencja Hajstra, Otwock-Białowieża
- Baranowski B., 1979, *Województwo piotrkowskie, Monografie regionalne*, Uniwersytet Łódzki, Łódź
- Baranowski B. [red.], 1989, *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź
- Боханов А., 2001, *Император Александр III*, Русское Слово, Москва
- Brzezicki A., 1992, *Puszcza Białowieska ocalała dzięki królom*, „Łowiec Polski”, nr 4
- Co rosyjscy turyści myślą o Polsce?*, „Głos Rosji”, www.polishruvr.ru, za: <https://turystyka.wp.pl> [dostęp 03.09.2013]
- Czerkas M., 2003, *Беловежский Императорский Дворец*, [w:] H. Łapińska, M. Stepaniuk (red.), *Dziedzictwo kulturowe regionu Puszczy Białowieskiej*, Północnopodlaskie Towarzystwo Ochrony Ptaków, Białowieża-Kamieniuki
- Честных С., 2015, *Императорский дворец в Беловежской Пуще*, [w:] *Дворцы Романовых как памятники истории и культуры*, Европейский Дом, Санкт-Петербург
- Czestnych S., Kettering K., 2010, *Białowieża – carska rezydencja*, Hartigrama, Warszawa
- Czestnych S., Kettering K., Słoniewski M., 2012, *Spała – carska rezydencja*, Wydawnictwo Cel, Konstancin-Jeziorna
- Czestnych S., Słoniewski M., 2013, *Myśliwskie rezydencje Romanowów w Spale i Białowieży*, [w:] M. Milecka (red.), *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków, Natura i kultura w tradycji polskości*, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Lublin
- Дневники императора Николая II 1894-1918*, 2011, Т. I, от ред. С. В. Мироненко, Российская Политическая Энциклопедия РОССПЭН, Москва

- Добровольский А., 2017, *Олени для монарха*, „Охота и рыбалка”, № 4, с. 46-51
- Долматов Д., 1862, *Охота в Беловежской Пуще*, Санкт-Петербург
- Drymajło M., 2012, *Analiza rynku turystycznego w Rosji*, Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Kraków
- Dziedzic R., Słoniewski M., 2016, *Carska kolekcja poroży – przyrodniczo-kulturowym świadectwem historii Lasów Spalskich*, [w:] M. Milecka (red.), *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków. Przyroda w kulturze*, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Lublin
- Dziedzic R., Słoniewski M., 2017, *Carskie gospodarstwo łowieckie w Spale w latach 1885-1914*, Wydawnictwo Max, Spała
- Głębocki B., 2016, *Rosjanie w Spale*, „Łowiec Polski”, nr 7, s. 21-27
- Góral J., Kotewicz R., 1992, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego, Zarys dziejów miasta 1788-1990*, Księgarnia Klamy, Tomaszów Mazowiecki
- Jankowska M., 1982, *Białowieża. Myśliwski zespół pałacowo-parkowy*, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej. PKZ Oddział w Białymstoku, Białystok
- Jaroszewski T., Baraniewski W., 1992, *Pałace i dwory w okolicach Warszawy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Józefacki J., 1988, *Dzieje Skierniewic 1359-1975*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Карцов Г., 1903, *Беловежская Пуща 1382-1902. Исторический очерк, географическое положение и климат, фауна, царские охоты*, Артистическое заведение А. Ф. Маркса, Санкт-Петербург
- Keczyński A., 2001, *Rezydencja monarsza w Białowieży*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, Białystok
- Kobalczyk A., Słoniewski M., 2012, *Carska Spała*, Wydawnictwo Max, Spała
- Kociszewski P., 2016, *Razem czy osobno...? Dziedzictwo przyrodnicze a kulturowe w przestrzeni turystycznej Podlasia*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 1, s. 157-160
- Kossak S., 2001, *Saga Puszczy Białowieskiej*, Wydawnictwo Muza, Warszawa
- Królikowski L., 2015, *Warszawa. Dzieje Fortyfikacji*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa
- Mikos von Rohscheidt A., 2016, *Przyroda w turystyce kulturowej. Programy, oferty, zagospodarowanie walorów i obszarów*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 1, s. 6-46
- Ministerstwo Sportu i Turystyki, *Charakterystyka przyjazdów cudzoziemców do Polski w 2016*, <https://www.msit.gov.pl/> [dostęp 20.06.2017]
- Mironowicz A., 2001, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok
- Moroz-Keczyńska E., 2015, *Carska rezydencja w Białowieży a problemy ochrony dziedzictwa kulturowego*, [w:] M. Milecka (red.), *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków, Krajobraz jako dorobek kulturowy*, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Lublin
- Murzyn-Kupisz M., 2012, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków
- Пармузина И. С., Тихомирова А. Б., 2013, *Императорские охоты в Беловежской Пуще в акварелях и фотографиях*, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Московский Кремль», Москва
- Paszkiewicz P., 1991, *Pod berłem Romanowów: Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa
- Paszkiewicz P., 1992, *Cmentarz prawosławny w Warszawie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Paszkiewicz P., 1999, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa
- Perzyk B., 2004, *Twierdza Ossowiec 1882-1915*, Militaria Bogusława Perzyka, Warszawa
- Polska Organizacja Turystyczna, *Charakterystyka przyjazdów cudzoziemców do Polski w 2015*, portal zarabiaj na turystyce.pl [dostęp 20.06.2017]
- Przeciszewski P., 2011, *Warszawa. Prawosławie i rosyjskie dziedzictwo*, ilustracje ze zbiorów A. Sosny, Agencja Wydawnicza „Egros”, Warszawa
- Семаков В. В., 2014, *Были и легенды Беловежской Пущи*, Альтернатива, Брест
- Słoniewski M., 2015, *Dziedzictwo kulturowe Spały i jego wpływ na rozwój turystyki*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 5, s. 21-38

- Слонеvски М., 2015, *Забvтая царская резиденция в Спале*, [w:] *Дворцы Романовых как памятники истории и культуры*, Европейский Дом, Санкт-Петербург
- Słonevski M., 2015, *Znaczenie historii i tradycji w promocji turystycznej Spały*, [w:] M. Milecka (red.), *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków. Krajobraz jako dorobek kulturowy*, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Lublin
- Słonevski M., Czestnych S., 2014, *Pałac i ludzie, Historia rezydencji myśliwskiej w Spale w latach 1885-1945*, Wydawnictwo Max, Spała
- Sobczak J., 2009, *Mikołaj II – ostatni car Rosji*, Bellona, Pułtusk-Warszawa
- Sokół K., 2006, *Rosyjska Warszawa*, przetłumaczenie i uzupełnienie A. Sosna, Monaster Supraski, Białystok
- Sokół K., Sosna A., 2005, *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815-1915*, MID „Synergia”, Moskwa
- Sokół K., Sosna A., 2011, *Cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815-1915*, Fundacja Sąsiedzi, Moskwa
- Wiernicka V., 2015, *Prawosławni w Łodzi*, Księży Młyn, Łódź
- Wiernicka V., 2015, *Rosjanie w Polsce, Czas zaborów 1795-1915*, Bellona, Warszawa

The material heritage of the last Romanovs as an opportunity for the development of cultural tourism in Spała and Białowieża

Key words: cultural heritage, natural heritage, Russians, Romanovs, Spała, Białowieża, inbound tourism.

Abstract

Many traces of the Russian presence from the 19th and the beginning of the 20th century can still be found in present-day Poland. These are, above all, numerous public and former military buildings as well as Orthodox churches. In Spała and Białowieża – two well-known tourist towns – well-preserved remains of the hunting residence that once belonged to Alexander III and Nicholas II can be found. They create a real possibility of increasing tourist flows from the Russian Federation basing on the existing cultural and natural heritage. Even more so, as both Spała and Białowieża offer a well-developed and varied tourist infrastructure, and the tourists from Russia count among the visitors who spend the most money during their trips abroad. Also in Russia there has been an increase in interest in the history of the Romanovs, and the family of Tsar Nicholas II has even been declared saint by the Russian Orthodox Church. Spała, Białowieża and the surrounding forests are more and more frequently visited by Russian huntsmen. All these factors justify the need to create interesting programmes of cultural and natural tourism for the Russian tourists visiting Poland.